

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2011 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2011

2

Vilnius 2012

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2011

2

Vilnius 2012

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-2-65

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2012
© Straipsnių autoriai, 2012

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

SOVIETINĖ ETNINĖ POLITIKA 1944–1953 M.: RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOS LENKŲ PADĖTIS¹

Įvadas

SSSR viešai buvo deklaruojama, kad joje vadovaujamosi tautų lygiateisiškumo, etninio savitumo išryškavimo, nevaržomos kultūrinės plėtotos principais. Buvo teigiama: „... mūsų partija praktikoje įvykdė proletarinį nacionalinio klausimo išsprendimą, įvedė visų mūsų šalies tautų ir nacijų lygiateisiškumą ir sukūrė didžiąją tautų draugystę, kuri yra mūsų Tėvynės jėgos ir galybės šaltinis“². Tačiau tai tebuvo skambūs šūkiei, realybė buvo kitokia. Kaip pastebėjo Valerijus Tiškovas, nacionalinė sovietinio režimo politika buvo dvilypė ir prieštaringa: buvo didžiulis atotrūkis tarp idėjų ir jų įgyvendinimo, tarp siekių ir praktinių rezultatų³.

Straipsnyje nagrinėjamas 1944–1953 m. tarpsnis, kai sovietinis režimas etninėje srityje vykdė radikalius pokyčius ir represiniais metodais etniškumą slopino. Straipsnyje siekiama atskleisti sovietinės etninės politikos Rytų ir Pietryčių Lietuvoje bruožus, išryškinti lietuvių komunistų požiūrį į lenkus, nustatyti, kodėl jų padėtis TSSR, lyginant su padėtimi kitose sovietinėse respublikose, buvo išskirtinė, kokios priežastys tai nulėmė.

Sovietinė etninė politika stalinizmo metais istoriografijoje nagrinėta keliais aspektais: jos raiška visos valstybės mastu (ši pozicija būdingesnė Vakarų šalių mokslininkams) ir jos įgyvendinimas atskirų teritorinių vienetų (sovietinių respublikų) lygmeniu. Pirmuoju atveju labiau gilintasi į bendrojo pobūdžio sovietinės nacionalinės politikos problemas, analizuoti centro ir periferijos santykiai, radikalių ekonominių reformų poveikis etni-

¹ Tyrimas parengtas Lietuvos mokslo tarybos finansuojamame projekte „Stalinizmas Lietuvoje 1944–1953 m.“ (vadovė dr. Regina Laukaitytė).

² N. Ч р у š č и о в а с, *Stalininė tautų draugystė – mūsų tėvynės nenugalimumo laidas*, Vilnius, 1950, p. 4.

³ В. Т и ш к о в, Национальности и национализм в постсоветском пространстве (исторический аспект), *Этничность и власть в полиэтничных государствах*, Москва, 1994, с. 21.

niams klausimams, įvairių etninių grupių represavimo ir teisių suvaržymo mechanizmai⁴. Kaip teigė Andreas Kappeleris, SSSR nacionalinėje politikoje nuo laisvo tautų apsisprendimo principo pereita į tautų lygybės federacinėje valstybėje principo įgyvendinimą, kurį pakeitė represinė politika⁵. 1944 m. tokia politika buvo pradėta vykdyti ir Lietuvoje. Anot Walterio Kolarzo, SSSR vykdyta etninių grupių išstūmimo politika Lietuvos atveju reišė lenkų privertimą palikti šalį, t. y. jų išvykimą į Lenkiją⁶. G. Brunneris pažymėjo, kad sovietinė politika nacionalinėse respublikose tų pačių etninių grupių atžvilgiu buvo skirtinga. Lenkų etninės grupės padėtis Ukrainoje ar Baltarusijoje gerokai skyrėsi nuo Lietuvos. Mat pirmuoju atveju buvo vykdoma asimiliacinė politika, antruoju – palaikyta lenkiška tapatybė⁷. Reikėtų pridurti, kad Baltarusijos partinių administracinių valdžios struktūrų politika visiškai sutapo su centrinės valdžios vykdyta asimiliacine strategija. Lietuvoje lenkų padėtis buvo kitokia. Nors respublikinė vadovybė turėjo asimiliacinių planų, tačiau jų įgyvendinti neleido Maskva. Jos nurodymu, lenkams buvo sudarytos sąlygos palaikyti tapatybę.

Kai kurie tyrinėtojai atkreipė dėmesį, kad sovietinis režimas nacionalinėje politikoje plačiai naudojos migracine praktika, kuri ne tik padėjo užtikrinti atskirų regionų kontrolę, bet ir keitė jų etninę gyventojų sudėtį⁸. Prie tokių regionų priskiriama ir Lietuva, ypač jos rytinė ir pietrytinė dalis.

Lietuvos tyrinėtojai (prie jų priskirtintini ir lietuvių išeivių darbai) daugiausia gilinasi į sovietinės nacionalinės politikos raišką Lietuvoje. Jie teigė, kad stalinizmo laikotarpiu vyko brutali sovietizacija ir rusifikacija⁹, šie procesai taip pat apėmė ir nedominuojančias etnines grupes, tarp kurių buvo lenkai. Kai kurie autoriai teigė, kad sovietinė valdžia

⁴V. D ö n n i g h a u s, *Minderheiten in Bedrängnis. Sowjetische Politik Gegenüber Deutschen, Polen und Anderen Diaspora-Nationalitäten 1917–1938*, München, 2009; P. B l i n s t e i n, *Nation-Building or Russification? Obligatory Russian Instruction in the Soviet Non-Russian School, A States of Nations*, Oxford, 2001, p. 253–274, prieiga per <http://books.google.com/books/about/A_state_of_nations.html?id=CiqHUKjFiPEC>. [Žiūrėta 2011 11 07]; *Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg: Neue Wege der Forschung*, München, 1998; A. K a p p e l e r, *Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад*, Москва, 1997; G. B r u n n e r, *Nationalitätenprobleme und Minderheitenkonflikte in Osteuropa*, Gütersloh, 1996; G. S i m o n, *Instrumente der Sowjetisierung in den annektierten westlichen Gebieten der Sowjetunion 1939–1950, Sowjetisches Modell und nationale Prägung*, Marburg/Lahn, 1991, S. 13–20; W. K o l a r z, *Die Nationalitätenpolitik der Sowjetunion*, Frankfurt am Main, 1956.

⁵A. K a p p e l e r, *Россия – многонациональная империя...*, с. 274–279.

⁶W. K o l a r z, *Die Nationalitätenpolitik...*, S. 133.

⁷G. B r u n n e r, *Nationalitätenprobleme...*, S. 83.

⁸G. S i m o n, *Instrumente...*, S. 17–18; T. T a n n b e r g, *Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956)*, Тарту, 2008; E. З у б к о в а, *Прибалтика и Кремль*, Москва, 2008, с. 145–158.

⁹V. T i n i n i s, *Sovietų Sąjungos politinės struktūros Lietuvoje ir jų nusikalstama veikla*, Vilnius, 2008, p. 26–27; V. T i n i n i s, *Komunistinio režimo nusikalstamai Lietuvoje 1944–1953*, Vilnius, 2003, p. 23–24, 57; *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 507–508; J. K r i k š t o p a i t i s, *Prievartą patyrusių laikysena*, Vilnius, 1997, p. 21; J. M i s i ū n a s, R. T a a g e p e r a, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992, p. 115–118, 201.

Lietuvoje vykdė prolenkišką politiką, čia gyvenusius lenkus protegavo¹⁰. Tačiau kitų autorių darbuose buvo tvirtinama, kad sovietinė valdžia vykdė lenkų asimiliaciją ir varžė jų padėtį¹¹. I. Miklaševič požiūris artimas Lenkijos istoriografijoje vyraujančiai pozicijai, kad lenkų etniškumas buvo varžomas, bet siekiant politinių tikslų, t. y. didesnės Rytų ir Pietryčių Lietuvos kontrolės, jų kultūros ir švietimo aspiracijos buvo palaikomos¹².

Siekiant palyginti Lietuvos lenkų padėtį su kituose SSSR regionuose gyvenusių lenkų padėtimi, remtasi Jano Szumskio, Siarhiejaus Tokcio, Renatos Runiewicz darbais¹³. Pastebėtina, kad dėl stiprios centralizacijos pirmaisiais pokario metais lenkų situacija Lietuvoje, Baltarusijoje ar Latvijoje buvo panaši, tačiau jų sovietizavimo taktika buvo skirtinga. Tokiai padėčiai įtakos turėjo regioninis nacionalizmas, kai sovietinė respublikų valdžia ėmėsi radikalių asimiliacinių priemonių (Baltarusijos atvejais). Nors Lietuvoje siekta pakartoti panašų scenarijų, tačiau centrinė sovietinė valdžia neleido jo įgyvendinti.

Rengiant straipsnį daugiausia naudotasi Lietuvos archyvine medžiaga. Vertingiausi dokumentai sukaupiti Lietuvos ypatingajame archyve (LYA), kur saugomi LSSR partinių struktūrų dokumentai (LKP(b) suvažiavimų, LKP(b) CK plenumų ir biuro posėdžių protokolai ir nutarimai, LKP(b) CK skyrių ataskaitos ir kt.). Iš jų matyti, kad respublikinės valdžios struktūros Rytų ir Pietryčių Lietuvoje dominavusių lenkų įtaką siekė sumažinti. Tačiau siekiant palankesnių ekonominių ar socialinių rezultatų nuo Maskvos direktyvų etniniu klausimu vis dėlto buvo nukrypstama.

Siekiant nustatyti, kaip sovietinė apskričių (vėliau rajonų) valdžia įgyvendino etninę politiką, tyrinėti Rytų ir Pietryčių Lietuvos rajonų partijos komitetų fondai, saugomi tame pačiame archyve. Juose išlikę apskričių komitetų biurų posėdžių, partinių konferencijų protokolai, partijos komitetų skyrių ataskaitos apie įvairių nutarimų įgyvendinimą, susirašinėjimas su aukštesnės valdžios atstovais ir kt. Minėti dokumentai rodo, kad kai kurių

¹⁰ V. Tininis, *Sovietų Sąjungos politinės struktūros...*, p. 35; M. Pocius, *Sovietinio režimo nacionalinės politikos bruožai Lietuvoje 1944–1953 m., Genocidas ir rezistencija*, 2010, Nr. 2, p. 55; A. Streikus, *Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos tautinį identitetą, ten pat*, 2007, Nr. 1, p. 22; P. Kalnėnas, *Etniniai procesai Pietryčių Lietuvoje XX a. antroje pusėje*, Vilnius, 1998, p. 45.

¹¹ I. Miklaševič, *Ocena kwestii polskiej przez władze Litewskiej SRR 1944–1965 (wybrane problemy), Studium Vilnense*, 1998, vol. 8, nr 1, s. 177; I. Miklaševič, *Kwestie języka polskiego na Litwie w latach 1944–1958, I Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy, Rok 2001/2002*, Wilno, 2002, s. 18.

¹² A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń, 2001, s. 111, 307; M. Kowalski, *Wileńszczyzna jako problem geopolityczny w XX wieku, Prace geograficzne*, nr 218, s. 281, prieiga per <http://www.igipz.pan.pl/zpz/kowalski/wilenszczyzna_PG_218.pdf>. [Žiūrėta 2011 11 11].

¹³ J. Szumski, *Sowietyzacja Zachodniej Białorusi 1944–1953*, Warszawa, 2010; S. Tokć, *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu białorusko-polskim w BSRR (1945–1959), Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 2004, t. 21, s. 118–125, prieiga per <http://kamunikat.org/drukavac_staronku.html&refid=2193>. [Žiūrėta 2011 10 25]; S. Tokć, *Kształtowanie się struktury narodowościowej Białorusi w latach 1945–1999, Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*, Białystok, 2005, s. 111–148; R. Runiewicz, *Sytuacja społeczna, demograficzna i kulturalna Polaków na Łotwie do roku 1991, Edukacja Dorosłych*, 2001, nr 3, s. 125–132.

apskričių partinė vadovybė nepritarė respublikinės valdžios vykdomam lenkų padėties suvaržymui ir jam oponavo.

Regiono etniniams-demografiniams pokyčiams nagrinėjamu laikotarpiu atskleisti remtasi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA) medžiaga. Daugiausia tai – LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo evakuacijai (f. R-841) ir LSSR statistikos komiteto (f. R-363) dokumentai, iš kurių matyti, kad svarbus etninių pokyčių regione veiksnys buvo migracijos.

Lenkų bendruomenės padėtis antrosios sovietinės reokupacijos pradžioje

Po Lietuvos reokupacijos sovietinis režimas daug dėmesio skyrė jos etninei demografiniai padėčiai išsiaiškinti. Rytų ir Pietryčių Lietuvos atveju iš pradžių buvo remtasi prieškariniais lenkų statistiniais duomenimis, kurie 1944 m. jau buvo gerokai pakitę. Todėl demografinius rodiklius stengtasi patikslinti. Sovietinio saugumo surinktais duomenimis (jie buvo skirti tarnybiniam naudojimui), 1944 m. pabaigoje – 1945 m. pradžioje Vilniaus mieste ir apskrityje, Švenčionių, Trakų apskrityse gyveno apie 450 tūkst. gyventojų, iš kurių lenkų buvo apie 58 proc., lietuvių – apie 36 proc., rusų, baltarusių, žydų ir likusių – 6 proc.¹⁴ Lenkai dominavo Vilniuje ir Vilniaus apskrityje (Vilniuje jie sudarė 80 proc. visų gyventojų, Vilniaus apskrityje atitinkamai – 90 proc.). Kitos minėtos apskritys buvo labiau daugiatautės, jose lenkai kompaktiškai gyveno tik kai kuriuose valsčiuose (pvz., Švenčionių apskr. Pabradės vals., Trakų apskr. Rūdiškių, Trakų vals.).

Lenkų bendruomenę sudarė įvairių pažiūrų žmonės, bet dominavo nepriklausomos Lenkijos valstybės rėmėjai. Tarp jų buvo įsitvirtinęs Vilniaus ir jo krašto kaip sudėtinės Lenkijos dalies vaizdinys. Jie buvo priešiška nusiteikę SSSR atžvilgiu, rėmė ginkluotą lenkų pogrindį Lietuvoje, siekusį išsaugoti Vilniaus krašto valstybinę priklausomybę Lenkijai ir jo lenkiškumą. Sovietinė valdžia apskritai juos vertino kaip nacionalistus ir stengėsi priversti išvykti į Lenkiją (apie gyventojų perkėlimo akciją žr. kitą poskyrį).

Dalis lenkų būrėsi apie 1944 m. rudenį Vilniuje įkurtą komunistinę Lenkų patriotų sąjungą. Jie buvo sovietinės valdžios rėmėjai. Tačiau tokių asmenų nebuvo daug. 1946 m. (iki organizacijos veiklos LSSR pabaigos) joje buvo apie 7 tūkst. narių¹⁵. Siekdami pelnyti gyventojų lenkų pasitikėjimą, sąjungos nariai kėlė jiems aktualius šaukimo į Raudonąją armiją (jos nacionalinius lenkų dalinius), mokyklų gimtąja kalba steigimo, kitus lenkų kultūrinio gyvenimo klausimus. Kai kurias iniciatyvas LKP(b) CK įvertino teigiamai ir 1944 m. rudenį priėmė atitinkamus nutarimus joms įgyvendinti. Taip regione pradėjo veikti lenkiškos mokyklos, teatrai. Tačiau prasidėjus lenkų persikėlimui į Lenkiją, komunistinės orientacijos lenkų Lietuvoje gerokai sumažėjo.

¹⁴ V. Stravinskienė, Lietuvos lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis – 1947 metai), *Lituanistica*, 2005, Nr. 4, p. 17–19.

¹⁵ A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR...*, s. 80; E. Kowalczyk, *Działalność Związku Patriotów Polskich na Wileńszczyźnie 1944–1946*, Warszawa, 2010, s. 85.

Tarp lenkų buvo ir visiškai apolitiškų žmonių. Antai vienas Vilniaus gyventojas lenkas sakė: „Man tas pats, kur būti – Vilniuje ar Varšuvoje, svarbu, kad būtų ką valgyti.“¹⁶ Tokius asmenis sovietinė valdžia stengėsi patraukti į savo pusę, keldama gyventojų geresnio materialinio aprūpinimo klausimus.

1944 m. prasidėjusi lenkų migracija (repatriacija) į Lenkiją lėmė didžiulius pokyčius Lietuvos lenkų bendruomenėje. Buvo suardyta susiformavusi jos struktūra: mažai liko miesto gyventojų lenkų, nes į kaimyninę šalį išvyko beveik visa lenkų inteligentija, turtingesni miestiečiai. Su išvykusiais žmonėmis į Lenkiją persikėlė ir Vilniaus – kaip ypatingo lenkų kultūros centro vaizdinys, kuris vėliau virto Aušros Vartų Dievo Motinos kultu. Įsteigtas Torunės universitetas tapo Vilniaus lenkiško Stepono Batoro universiteto tradicijų tęsėju. Lietuvoje daugiausia liko kaimo gyventojai lenkai, kuriems migracija turėjo skaudžių ilgalaikių pasekmių, jaučiamų ir šiandien. Nebelikus lenkų tapatybės puoselėtojų, atsirado palankios sąlygos prarasti savo tapatybę, t. y. asimiliuotis. Sovietmečio pabaigoje 15 proc. lenkų gimtoji kalba buvo ne lenkų kalba¹⁷. Daugiausia tai buvo rusų kalba.

Sovietinės etninės politikos įgyvendinimas Lietuvoje

Stalinizmo metais svarbiu etninės politikos elementu tapo migracijos. Pasitelkus jas, etninis klausimas turėjo būti marginalizuotas, o tarptetinės įtampos visiškai išnykti. Tokia praktika buvo įgyvendinta Lietuvoje, kai forsuotu būdu buvo vykdoma lenkų perkėlimo į Lenkiją akcija. Ji buvo būdinga ne tik Lietuvai, bet ir kitoms sovietinėms respublikoms (pvz., Ukrainai ir Baltarusijai). Akcijos metu 1944–1947 m. iš LSSR, daugiausia Rytų ir Pietryčių Lietuvos, išvyko apie 180 tūkst. žmonių. Lietuvos archyvinių šaltinių duomenimis, iš Vilniaus išvyko apie 90 tūkst., iš Vilniaus apskrities – apie 40 tūkst., iš Trakų apskrities – apie 20 tūkst., iš Švenčionių apskrities – apie 15 tūkst. asmenų¹⁸.

Lenkų forsuoto perkėlimo politika buvo įgyvendinta iš dalies. Įtakos migracijos procesams turėjo respublikinių ir žemesnių valdžios grandžių (apskričių) institucijos, kai jų pastangomis buvo siekiama sumažinti ypač didelius demografinius nuostolius ir amortizuoti neigiamas ekonomines-socialines pasekmes respublikoms. Sugriežtinus išvykimo sąlygas, kaimo gyventojai buvo priversti pasilikti. Šios priemonės daugiausia taikytos ir pasiteisino Baltarusijoje ir Lietuvoje.

Priziūrėti ir kontroliuoti politinius, ekonominius, socialinius pokyčius Lietuvoje iš Maskvos buvo atsiųsta daug pareigūnų. Labai daug jų buvo paskirta į Rytų ir Pietryčių Lietuvą. Viena vertus, taip buvo siekiama didesnės regiono kontrolės¹⁹. Sovietai nepa-

¹⁶ 1945 02 23 specpranešimas LKP CK sekretoriui Sniečkui apie Vilniaus miesto gyventojų nuotaikas paskelbus Krymo konferencijos rezultatus, *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – *LYA*), f. K-1, ap. 10, b. 10, l. 151.

¹⁷ *Lietuvos Respublikos pagrindinių tautybių gyventojai*, Vilnius, 1991, p. 26.

¹⁸ 1944–1947 m. iš evakuacinių rajonų išvykusių ešelonų sąrašai, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – *LCVA*), f. R-841, ap. 10, b. 203, l. 5–39.

¹⁹ G. S i m o n , *Instrumente...*, S. 17–18; E. З у б к о в а, *Прибалтика и Кремль*, с. 145–152.

sitikėjo vietiniais pareigūnais, ypač įtariai žiūrėjo į tuos, kurie čia gyveno per vokiečių okupaciją. Kita vertus, įtakos turėjo ir buvusi tarptentinė lietuvių ir lenkų priešprieša. Dėl jos LKP(b) CK buvo siūloma į įvairius postus skirti daugiau rusų tautybės žmonių, nes dėl lenkų gyventojų neigiamo požiūrio į lietuvius šiems būsią labai sudėtinga dirbti²⁰. Todėl į daugumą Rytų ir Pietryčių Lietuvos partinių, administracinių ar ūkinių postų buvo paskirti atvykėliai iš kitų sovietinių respublikų. Net valsčių lygio valdžios struktūroms ar joms pavaldžioms organizacijoms vadovavo atvykėliai. Antai Vilniaus apskrities Šumsko valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas buvo iš Tambovo srities kilęs rusas Nikolajus Bitiukovas, Švenčionių apskrities Cirkliškių mašinų ir traktorių stoties direktorius – iš Tulos srities atvykęs Nikolajus Klepikovas²¹.

Atvykėliai sudarė daugumą Rytų ir Pietryčių Lietuvos apskričių partinių organizacijų narių. Antai 1948 m. Vilniaus apskrities komunistų partijos gretose buvo 550 žmonių, iš kurių 1944–1948 m. į ją įstojo 278. Pagal tautybes narių daugumą sudarė rusai (70 proc.), ukrainiečiai (8 proc.), baltarusiai (7 proc.), žydai (apie 5 proc.), lietuviai (apie 4 proc.), lenkai (3 proc.), kiti (apie 3 proc.)²². Panaši padėtis buvo labiau etniškai lietuviškoje Švenčionių apskrityje. Čia 1947 m. VKP(b) narių ir kandidatų buvo 397, iš kurių lietuvių tik 38²³. Padėtis šiuo požiūriu labiau pasikeitė tik nagrinėjamo laikotarpio pabaigoje.

Atvykėlių iš SSSR skyrimo į įvairias pareigas praktika taikyta ir Vakarų Baltarusijoje. Vykdam 1944 m. gruodžio mėn. VKP(b) CK nutarimą dėl kadru skyrimo į vadovaujančius partinius, administracinius postus vakarinėse BSSR srityse, per kelis mėnesius iš kitų SSSR regionų ir iš rytinių Baltarusijos sričių buvo atsiųsta apie 2300 asmenų²⁴.

Kadru formavimo politika lėmė, kad partinėje administracinėje sistemoje lenkų buvo labai mažai. Rytų ir Pietryčių Lietuvoje lenkiškų kadru stoka ypač išryškėjo XX a. 6-ojo dešimtmečio pradžioje, kai aukščiausioji SSSR valdžia ėmėsi stiprinti lenkų padėtį Lietuvoje. Siekiai sustiprinti lenkų sovietizavimą lėmė pokyčius etninėje politikoje, tam panaudojant gimtosios kalbos (lenkų) veiksnį. Šis klausimas buvo sprendžiamas centralizuotai, parūpinant kadru iš Rusijos ar Baltarusijos²⁵. Kai kurioms SSSR ministerijoms (žemės ūkio, švietimo) buvo duoti nurodymai nusiųsti į Vilniaus kraštą kelias dešim-

²⁰ 1944 07 28–30 informacinis pranešimas LKP(b) CK, *LYA*, f. 1771, ap. 7, b. 193, l. 28.

²¹ N. Bitiukovo kadru įskaitos asmens lapas, ten pat, ap. 227, b. 1474, l. 3; 1947 12 01 LSSR žemės ūkio ministro pavaduotojo raštas LKP(b) CK, ten pat, ap. 3, b. 3385, l. 9.

²² Ataskaitinis pranešimas apie Vilniaus apskrities KP komiteto darbą 1946 04 14–1948 03 19, ten pat, f. 425, ap. 4, b. 16, l. 135.

²³ Švenčionių apskrities KP komiteto sekretoriaus žinios apie apskrities ekonominius rodiklius, ten pat, f. 1771, ap. 10, b. 342, l. 47.

²⁴ S. Токé, Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu..., *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 2004, t. 21, s. 121.

²⁵ LKP(b) CK biuro 1951 08 08 posėdžio protokolo medžiaga, *LYA*, f. 1771, ap. 112, b. 93, l. 4; E. Зубкова, *Прибалтика и Кремль*, с. 162.

tis specialistų. Tačiau jos šiuos nurodymus įvykdė tik iš dalies arba pavėluotai²⁶. Pvz., Rusijos švietimo ministerija į Vilniaus srities pradinės mokyklas iki 1952 mokslo metų pabaigos turėjo atsiųsti 50 mokytojų, bet pavėluotai atvyko tik 30.

Sovietinei Lietuvos vadovybei sunkiai sekėsi įvykdyti VKP(b) CK sprendimus ir dėl lenkų kadru rengimo respublikoje. Antai 1952 m. buvo organizuoti pakartotiniai aštuonių mėnesių kursai pradinių lenkų mokyklų mokytojams parengti. Reikėjo surinkti 100 kandidatų, mokančių lenkų kalbą ir turinčių vidurinį išsilavinimą. Tačiau tai tapo didele problema. Pavyko atrinkti tik 20 žmonių²⁷. Lietuvoje trūko bent vidurinį išsilavinimą turinčių lenkų. Todėl LKP(b) CK kreipėsi į SSSR valdžią prašydama sumažinti reikalavimus kursų klausytojams ir leisti surinkti į juos asmenis, turinčius nepilną vidurinį išsilavinimą. Tačiau Lietuvoje netgi tokių asmenų nebuvo pakankamai, todėl jų ieškota Baltarusijoje ir Ukrainoje. Kaip prisiminė tų kursų dalyvis Antonis Jankowskis, kursuose mokėsi 60 asmenų, iš kurių beveik pusė buvo iš Baltarusijos²⁸.

SSSR vykdyta kadru politika lėmė sparčią Rytų ir Pietryčių Lietuvos rusifikaciją: į partinius, administracinius ar ūkinius postus buvo skiriami iš kitų respublikų atvykę rusakalbiai, vėliau atvykdavo jų šeimos. Socialinėje srityje atvykėliams taikytos lengvatos ir privilegijos (pvz., pirmenybė gauti gyvenamąjį plotą ar butą), apskritai jų gyvenimas buvo komfortiškesnis. Tokia padėtis veikė regiono etninę padėtį: daugėjo rusakalbių gyventojų, ypač administraciniuose centruose, ėmė dominuoti rusų kalba. Nors vietiniai gyventojai prie to prisitaikė, jie jautė nepasitenkinimą, kuris kartais prasiverždavo antirusiškėmis ar antilietuviškėmis nuotaikomis.

SSSR vadovybė skyrė didesnę dėmesį etniniams klausimams Rytų ir Pietryčių Lietuvoje spręsti. Tai liudytų VKP(b) CK nutarimai, kuriuose dėl lenkų padėties kritikuotos respublikos partinės struktūros²⁹. Pažerta kritikos dėl lenkiško švietimo, vietinių lenkų nepriėmimo į komunistų partiją, jų neiškėlimo į vadovaujančias pareigas ir kt. Nurodytiems trūkumams ištaisyti buvo imtasi konkrečių priemonių: atkurtas ir išplėstas lenkiškų mokyklų tinklas, įsteigti pedagoginių kadru rengimo, lenkų literatūros leidybos centrai, sustiprintas propagandinis darbas. LSSR lenkų reikalams prižiūrėti 1951 m. vasarą į Lietuvą buvo atsiųstas surusėjęs lenkas Vladimiras Vidmontas.

Švietimo srityje sovietinė valdžia leido plėtotis lietuvių, lenkų, žydų aspiracijoms, nors baltarusių atžvilgiu taikė suvaržymus. Antai 1944 m. paskelbta, kad Vilniuje veiks viena gimnazija baltarusių kalba³⁰. Tačiau tai liko tik kalbomis. Po kelerių metų toks

²⁶ 1953 04 14 ataskaita SSKP CK apie VKP(b) CK 1952 02 14 nutarimo vykdymą, *LJA*, f. 3387, ap. 14, b. 63, l. 42; 1952 06 17 informacija Vilniaus srities KP komiteto sekretoriui D. Šupikovui, ten pat, ap. 10, b. 1, l. 6.

²⁷ 1952 07 02 pažyma, ten pat, f. 3387, ap. 10, b. 1, l. 11.

²⁸ *Polskie uczenie. Wspomnienia Antoniego Jankowskiego*, Wilno, 2010, s. 30.

²⁹ E. Зубкова, *Прибалтика и Кремль*, c. 160–161; 1952 09 30 ataskaita apie VKP(b) CK 1952 02 14 nutarimo „Apie Vilniaus srities partijos komiteto darbą“ vykdymą, *LJA*, f. 1771, ap. 131, b. 1, l. 81–89.

³⁰ Dziś i jutro szkolnictwa wileńskiego, *Prawda Wileńska*, 17 sierpnia 1944, s. 1.

pat likimas ištiko žydų švietimą. Nuo 1948 m. Vilniuje, nepaisant tėvų prašymų, nebeliko žydų mokyklos. Šį faktą galima vertinti kaip SSSR tuo metu vykdyto antisemitizmo išraišką. Palyginimui, 1944 m. Vilniuje lietuviškų mokyklų buvo 17, rusiškų – 4, o 1950 m. – atitinkamai 8 ir 26³¹. Be to, dar veikė kelios mišrios (lietuvių–rusų, lietuvių–lenkų ar lenkų–rusų) mokyklos.

Respublikinės valdžios pozicija lenkų atžvilgiu

1944 m. liepos mėnesį į Vilnių įžengusius LSSR valdžios atstovus pasitiko tvyrojusi įtampa. Gyventojai lenkai buvo nusiteikę ne tik antisovietišškai, bet ir antilietuviškai. Lietuviai buvo kaltinami kolaboravimu su naciais, persekioję lenkus, o dabar SSSR vadovybės valia gavę valdyti Vilnių. Lenkų netenkino įvykę teritoriniai pokyčiai, lėmę Vilniaus krašto tapimą sudėtine LSSR dalimi. Jų vizijose Vilnius buvo Lenkijos dalis. Be to, pokyčiai viešajame gyvenime (Vilniaus miesto pavadinimo, gatvių pavadinimų sulietuvinimas) taip pat kėlė lenkų nusivylimą ir nepasitenkinimą. Antai 1944 m. rugpjūčio mėnesį lenkiška „Prawda Wileńska“ informavo apie vaikų registraciją į mokyklas, kurios buvo Algirdo (buvusi J. Piłsudskio), Švitrigailos (buvusi Śmigłogo), Giedraičių (buvusi Chocimska) gatvėse³².

Galima išskirti sąlyginius LSSR valdžios politikos lenkų atžvilgiu etapus: 1) 1944–1947 – siekiai minimalizuoti lenkų įtaką; 2) 1948–1950 – radikalūs antilenkiški veiksmai; 3) 1950–1953 m. – lenkų padėties liberalizavimas.

Pirmasis etapas sietinas su vykdyta lenkų perkėlimo į Lenkiją akcija. Respublikinė sovietinė administracija, įgyvendindama SSSR direktyvas dėl perkėlimo akcijos, pasinaudojo ja ir tokiu būdu bandė bent iš dalies išspręsti „lenkų problemą“. Jos supratimu, labiausiai nacionalistiškai nusiteikę lenkai turėjo persikelti į Lenkiją. Dauguma tokių asmenų telkėsi Vilniuje. Todėl nebuvo daroma kliūčių jiems registruotis, registracijos laikas nebuvo ribojamas, perkėlimo procesas taip pat prasidėjo nuo Vilniaus miesto gyventojų. Tačiau tokią praktiką greitai nutraukė VKP(b) CK biuro Lietuvoje pirmininkas Michailas Suslovas, nurodęs šią akciją vykdyti forsotai ir ne tik Vilniuje, bet ir provincijoje.

Antrasis LSSR lietuviškos administracijos politikos etapas susijęs su pastangomis reformuoti lenkų švietimą. Tačiau lenkų padėtis tuo pat metu radikalizavosi ir kitose sovietinėse respublikose, kur su centrinės valdžios žinia ir pritarimu taip pat buvo likviduojamas lenkų švietimas. Tačiau kitaip, nei LSSR, kitose sovietinėse respublikose lenkų padėtis 6-ojo dešimtmečio pradžioje nebuvo liberalizuota. Tik Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, Maskvai nurodžius, lenkų teisės kultūros ir švietimo srityse buvo išplėstos.

³¹ Vilniaus miesto mokyklų 1944–1945 m. m. statistinės žinios, *LCVA*, f. R-762, ap. 6, b. 33, l. 4–20; 27–89; Ataskaita apie LSSR mokyklų darbą 1950–1951 mokslo metų pirmąjį pusmetį, ten pat, b. 329, l. 220.

³² Rejestracija szkolna, *Prawda Wileńska*, 6 sierpnia 1944, s. 2.

Pažymėtina, kad respublikinė partinė administracinė valdžia neturėjo vieningo požiūrio į lenkus. Tokia padėtis išryškėjo, kai 1948 m. LSSR švietimo ministerija, motyvuodama objektyviomis priežastimis (didžiuliu mokytojų, mokymo priemonių ir programų trūkumu), ėmėsi lenkiškas mokyklas versti lietuviškomis ar rusiškomis. Tokiam planui nepritarė ne tik gyventojai lenkai, bet ir Vilniaus apskrities partinė valdžia. Apskrities partijos komiteto pirmasis sekretorius Tichonas Vasilenko ėmėsi žygių iš dalies atkurti buvusią padėtį, jis paramos ieškojo LKP(b) CK ir Ministrų taryboje. Pastarosios institucijos Švietimo ministerijai nurodė atsižvelgti į Vilniaus apskrities partinės vadovybės sprendimus dėl lenkų švietimo, t. y. į mokymo planus gražinti lenkų kalbos mokymą. Tačiau LSSR švietimo ministerijos užimta delsimo pozicija leidžia kelti prielaidą, kad lenkų padėtis varžyta su aukštesnės respublikos valdžios žinia ir pritarimu.

Požiūrio į lenkus skirtumų buvo ir vėliau, 6-ojo dešimtmečio pradžioje. Iš centro atsiųstai partinei komisijai priėmus lenkų padėti liberalizavusius sprendimus, kai kurie respublikos valdžios struktūrų vadovai jų nepalaikė. LSSR Aukščiausiosios tarybos prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis ir Ministrų tarybos pirmininkas Mečislovas Gedvilas nepritarė LKP(b) CK požiūriui į lenkus, teigdami, kad jie yra ne lenkai, o sulenkinti lietuviai ir kad reikia taikyti subalansuotas priemones, nes priešingu atveju bus tęsiama regiono polonizacija³³. Lenkų padėties liberalizavimu buvo nepatenkinti ir kiti sovietinės Lietuvos vadovai. Antai įgaliotinis religiniams reikalams Bronius Pušinis teigė: „Duok jiems [lenkams – V. S.] valią, jie ir Palangoje, ir dar kitur pristeigs lenkiškų mokyklų.“³⁴ Tačiau kiti LKP(b) CK nariai, tarp jų pirmasis ir antrasis sekretoriai Antanas Sniečkus ir Aleksandras Trofimovas sukritikavo tokį požiūrį ir visiškai pritarė VKP(b) CK pasiūlytomis priemonėms.

Atkreiptinas dėmesys, kad VKP(b) CK į Lietuvą atsiųsti partijos nariai (T. Vasilenko, A. Trofimovas, V. Vidmontas) gyventojams lenkams atrodė kaip jų gynėjai prieš „blogus lietuvius“, kurie stengėsi suvaržyti lenkų padėtį. Realiai tokios nuostatos egzistavo nuo 1944 m., kai sprendžiant lenkams aktualius klausimus, rusai pareigūnai būdavo tarpininkai ar ginčų sprendėjai tarp lietuvių ir lenkų. Tokia pozicija gyventojams lenkams suformavo stereotipą, kad rusai yra jų stabilios padėties garantas.

Respublikos valdžios struktūrų atstovai lietuviai siekė spartaus Rytų ir Pietryčių Lietuvos integravimo į respublikos gyvenimą, kartu ir didesnės jos lituanizacijos. Tačiau kaip rodo išlikę archyviniai šaltiniai, lituanizacija vyko labiau dėl bendrų respublikos raidos procesų, t. y. pirmiausia sprendžiant respublikai aktualias ekonomines ar socialines problemas (pvz., regiono demografinės padėties stabilizavimas, pramonės plėtros ir kt.). Respublikos vadovybei iškilo rimtų problemų, kai lenkai ėmė masiškai keltis į Lenkiją ir išryškėjo didelis darbo jėgos trūkumas. Ypač tai buvo aktualu Vilniuje. Lietuviška

³³ 1950 10 01 LKP(b) CK biuro posėdžio protokolas, *LYA*, f. 1771, ap. 90, b. 113, l. 4.

³⁴ 1952 09 22–25 d. LKP septintojo suvažiavimo stenograma, ten pat, ap. 121, b. 2, l. 264.

administracija šią problemą sprendė vidiniais respublikos rezervais. LKP(b) CK 1945 m. pradžioje priėmė sprendimą „Apie Vilniaus m. apgyvendinimą ryšium su lenkų repatriacija ir miesto įmonių ir įstaigų aprūpinimą kadrais“³⁵. Į sostinę turėjo būti atkelta apie 30 tūkst. žmonių, iš kurių 2/3 – iš kitų Lietuvos miestų ir apskričių. Panašus sprendimas kitais metais buvo parengtas ir dėl Vilniaus krašto kaimiškų rajonų apgyvendinimo. Tačiau respublikos partinės ir administracinės valdžios planai labiau sulietuvinti šį regioną buvo įgyvendinti tik iš dalies. Pirmiausia realiai nepavyko realizuoti priimtų sprendimų dėl lietuvių sutelkimo Vilniuje ir gretimose apskrityse. Lietuviai vengė keltis į sostinę ne tik dėl ekonominių motyvų (prastos buitinės sąlygos, sunkus pragyvenimas, agrarinės visuomenės sanklodos – stipraus ryšio su žeme ir kt.), bet ir dėl psichologinių priežasčių. Kaip pastebėjo vienos įmonės vadovas, nuvykęs ieškoti darbuotojų į Kauną, dar išlikęs požiūris, neva kviečiama važiuoti į Lenkiją su lenkais dirbti³⁶.

Dalinį Vilniaus lituanizavimą palaikė ir iš centro atsiųsti kadrai, kurie akcentavo būtinybę paversti Vilnių lietuviškesniu miestu³⁷. Tačiau tiek vietinės lietuviškos partinės administracinės, tiek centro valdžios požiūriu Vilnius turėjo išlikti daugiatautis. Tokiu jis tapo per keletą metų, kai vietoje išvykusių lenkų jame įsikūrė daug atvykėlių iš kitų sovietinių respublikų. Tarp jų daugiausia buvo Rusijos ir Baltarusijos gyventojai. Pvz., 1946 m. LSSR miestuose iš kitų sąjunginių respublikų mechaninis prieaugis sudarė apie 60 tūkst. (iš Rusijos mechaninis prieaugis sudarė apie 36 tūkst., iš Baltarusijos – apie 13 tūkst. žmonių)³⁸. Daug atvykėlių įsikūrė Vilniuje, kuriame 1946 m. mechaninis prieaugis buvo apie 24 tūkst. asmenų. Atvykėliai buvo vertinami kaip patikima sovietinės valdžios atrama, be to, su jais nebuvo jokių kalbinių problemų, jiems nereikėjo aiškinti sovietinės valdžios siekių, kitaip, nei naujiesiems darbininkams iš Lietuvos provincijos, kurie apie sovietinę valdžią neturėjo jokio supratimo³⁹. Šią akciją rėmė miesto įmonių vadovybė, kuriai nuo karo labiau nukentėjusiose minėtose respublikose susirinkti kadrus buvo daug lengviau, nei įkalbinėti LSSR apskričių kaimų gyventojus vykti į Vilnių. Antai vienas vadovas ukrainietis apgailestavo, kad Vilniuje žmonės neatsidavę darbui visa dvasia, kad jų požiūris į socialistinę nuosavybę ne toks kaip centrinėje Rusijoje. Jis teigė: „kaip neagituok, nepasakok, nieko nesigaus, žmonės nenori nieko suprasti“⁴⁰.

³⁵ N. Kairiūkštytė, Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m., *Lietuvos rytai*, Vilnius, 1993, p. 293.

³⁶ Vilniaus m. partinio aktyvo 1945 01 11 ir 15 d. susirinkimo protokolas, *LYA*, f. 3109, ap. 3, b. 11, l. 265.

³⁷ Vilniaus m. antrosios partinės konferencijos, įvykusios 1946 04 24–25, medžiaga, ten pat, b. 59, l. 68.

³⁸ Žinios apie LSSR miestų gyventojų judėjimą pagal vietą, iš kur atvyko ir kur išvyko 1946 m., *LCVA*, f. R-363, ap. 1, b. 162, l. 3–4.

³⁹ Vilniaus m. partinio aktyvo 1945 01 11 ir 15 d. susirinkimo protokolas, *LYA*, f. 3109, ap. 3, b. 11, l. 173; Vilniaus m. antrosios partinės konferencijos, įvykusios 1946 04 24–25, medžiaga, ten pat, f. 3109, ap. 3, b. 59, l. 169.

⁴⁰ Vilniaus m. partinio aktyvo 1945 01 11 ir 15 d. susirinkimo protokolas, ten pat, b. 11, l. 243.

Vilniaus krašte respublikinė vadovybė planavo įkurdinti 650 lietuvių šeimų iš Lenkijos⁴¹. Tačiau šis planas žlugo, nes į LSSR persikėlė tik keliolika lietuvių. Tada demografiniai nuostoliai buvo sumažinti čia gyvenusių lenkų sąskaita. Vietinės partinės apskričių valdžios iniciatyva sustiprėjo propaganda nevykti į Lenkiją, sugriežtėjo išvykimui reikalingų dokumentų išdavimas, paliekamo turto perėmimas, privalomų valstybinių pristatymų ir kitų prievolių vykdymo kontrolė. Vietinės valdžios atstovams svarbiausia buvo įgyvendinti ekonomines direktyvas ir planus, todėl perkėlimo klausimas tebuvo antrame plane. Minėtos priemonės lėmė, kad dauguma užsiregistravusių į Lenkiją kaimo gyventojų lenkų liko Lietuvoje.

Pažymėtina, kad dėl centralizuoto sprendimų priėmimo LSSR valdžia lenkams aktualius klausimus galėjo įgyvendinti tik po atitinkamų SSSR valdžios institucijų žingsnių. Antai 1950 m. VKP(b) CK ir LKP(b) CK nutarimuose buvo numatyta įkurti Naujosios Vilnios mokytojų institutą, turėjusį pagreitinai parengti mokytojus lenkų mokykloms. Tačiau šio nutarimo įgyvendinimą stabdė tai, kad dar 1951 m. vasarą SSSR ministrų taryba nebuvo patvirtinusi šio instituto etatų⁴².

Lenkų bendruomenės išskirtinumas Lietuvoje

Lietuvos ir Lenkijos istoriografijoje įsitvirtinę teiginiai, kad LSSR lenkų padėtis buvo išskirtinė visoje SSSR. Kai kurie autoriai teigia, kad SSSR valdžia lenkus Lietuvoje protegavo, nes siekė palaikyti įtampą tarp lenkų ir LSSR valdžios⁴³. Anot jų, įtampos palaikymas buvo naudingas stiprinant šio regiono kontrolę. Iš tiesų, archyviniai dokumentai patvirtina, kad lenkų padėtis Lietuvoje nagrinėjamo laikotarpio pabaigoje skyrėsi nuo jų tautiečių padėties kitose sovietinėse respublikose. Pastebėtina, kad pirmaisiais pokario metais lenkų padėtis Ukrainoje, Baltarusijoje, Lietuvoje ar Latvijoje buvo panaši: veikė lenkiškos mokyklos, buvo leidžiama spauda gimtąja kalba (Lietuvoje, Ukrainoje). Tačiau XX a. 5-ojo dešimtmečio antroje pusėje lenkų padėtis minėtose respublikose pablogėjo. Kaip jau minėta, tai įvyko su centrinės SSSR valdžios žinia ir pritarimu. Pirmaisiais lenkų padėties pokyčiai prasidėjo Baltarusijoje. 1947 m. BSSR vadovybė kreipėsi į VKP(b) CK su prašymu leisti lenkiškas mokyklas palaipsniui paversti baltarusiškoms ar rusiškomis. Toks leidimas buvo duotas⁴⁴. Lietuvoje plėtojosi analogiškas scenarijus. 1948 m. LSSR švietimo ministerija pradėjo lenkiškas mokyklas reformuoti į lietuviškas ar rusiš-

⁴¹ LSSR liaudies komisarų tarybos pirmininko pavaduotojo Niunkos 1945 kovo 6 d. telegramos Švenčionių ir Vilniaus apskričių vykdomųjų komitetų pirmininkams, *LCVA*, f. R-754, ap. 4, b. 404, l. 1. 36.

⁴² LKP(b) CK agitacijos ir propagandos skyriaus viršininko ir jo pavaduotojo raštas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui apie VKP(b) CK nutarimo apie priemones gerinant darbą LSSR lenkų įgyvendinimo eigą, ten pat, f. 1771, ap. 112, b. 93, l. 34.

⁴³ A. S r e b r a k o w s k i, *Polacy...*, s. 307; *Kronika na gorąco pisana*, Wilno, 2003, s. 9; A. S t r e i k u s, *Sovietų režimo pastangos...*, p. 22.

⁴⁴ J. S z u m s k i, *Sowietyzacja...*, s. 240–241; S. T o k ć, *Zmiana struktury...*, s. 119.

kas mokyklas. Galima kelti prielaidą, kad ši pertvarka vyko su LKP(b) CK ir VKP(b) CK žinia. Tokią prielaidą pagrįstų LKP(b) CK mokyklų sektoriaus vadovo informacija VKP(b) CK, kad respublikoje lenkiškų mokyklų nėra, nes absoliuti dauguma jų pervestos į mokyklas rusų dėstomąja kalba, iš kurių maždaug 50 proc. buvo lenkų kalbos dalykas. Be to, apie lenkiškų mokyklų reformavimą buvo kalbėta ir su VKP(b) CK sekretoriumi A. Ždanovu⁴⁵. 1948–1949 mokslo metų pabaigoje lenkiškų mokyklų neliko ir Latvijoje⁴⁶. Tačiau kyla klausimas, kodėl tik LSSR vadovybė sulaukė kritikos dėl lenkų padėties pokyčių? Įtakos, matyt, turėjo keletas veiksnių: 1) skirtingas respublikų partinės valdžios požiūris į gyventojus lenkus. BSSR ar USSR vyravo asimiliacinė politika – lenkus siekta paversti rusais ar baltarusiais⁴⁷. Rytų ir Pietryčių Lietuvoje lenkai buvo sovietizuojami, bet jų nesistengta paversti lietuviais. Dėl lietuvių ir lenkų santykių paveldo nacionalinis klausimas buvo gana jautrus ir respublikinė valdžia, vengdama etninės įtampos, laviravo; 2) išskirtinė LSSR lenkų bendruomenės padėtis (lenkai gyveno kompaktiškai Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, kiekybinė lenkų išraiška – kai kuriose vietovėse jie sudarė dominavusią gyventojų grupę); 3) sociokultūrinė padėtis – Vilniaus kaip praeityje svarbaus lenkų kultūros, mokslo centro įvaizdis, 4) subjektyvūs veiksniai (aktyvi lenkų gyventojų pozicija reikalaujant švietimo gimtąja kalba atkūrimo). Be to, reikia atsižvelgti į dar vieną momentą. Kaimyninės Baltarusijos lenkų padėtį silpnino ta aplinkybė, kad iš ten į LSSR XX a. 5-ojo dešimtmečio pabaigoje – 6-ojo dešimtmečio pradžioje atvyko nemažai labiau išsilavinusių lenkų (pvz., mokytojų, žemės ūkio specialistų). Įsikūrę Lietuvoje, jie oponavo planams, siekusiems susiaurinti lenkų švietimą ar kultūrinį gyvenimą.

Nuo 1950 m. LSSR pradėjus telkti lenkiškas švietimo, mokslo, leidybos institucijas, Vilnius įgavo stipraus lenkiško centro visoje SSSR statusą. Jis tapo lenkų jaunimo iš kaimyninių respublikų (Baltarusijos, Ukrainos, Latvijos) traukos objektu.

Išvados

1944–1953 m. SSSR dominavo represinė politika, turėjusi padėti nuslopinti bet kokią etnines įtampas. Tokia politika buvo įgyvendinama ir Lietuvoje, kai pasitelkus migracinius procesus buvo vykdomas kai kurių etninių grupių eliminavimas. Įgyvendinant lenkų perkėlimą iš Lietuvos į Lenkiją buvo siekiama kelių tikslų – minimalizuoti lenkų įtaką Lietuvoje ir pagreitinti respublikos rytinės ir pietrytinės dalies sovietizavimą.

⁴⁵ LKP(b) CK mokyklų sektoriaus vedėjo F. Simanavičiaus 1949 12 23 pažyma apie lenkų mokyklų padėtį LSSR, *LYA*, f. 1771, ap. 61, b. 2, l. 40; 1950 10 01 LKP(b) CK biuro posėdžio protokolas, ten pat, ap. 90, b. 114, l. 10.

⁴⁶ R. Runiewicz, *Sytuacja społeczna, demograficzna i kulturalna Polaków na Łotwie do roku 1991, Edukacja Dorosłych*, 2001, nr 3, s. 127.

⁴⁷ J. Szumski, *Sowietyzacja...*, s. 330, S. Tokć, *Kształtowanie się struktury narodowościowej...*, s. 122; G. Brunner, *Nationalitätenprobleme...*, S. 83.

Siekiant didesnės respublikos kontrolės ir užslopinti tarptautinę lietuvių ir lenkų įtamą Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, į vadovaujančius postus buvo paskirta daugiau rusakalbių asmenų. Tai paspartino regiono sovietizaciją ir rusifikaciją.

Lietuviška sovietinė administracija įgyvendino SSSR vykdomą nacionalinę politiką, tačiau esant palankioms aplinkybėms, stengėsi pakreipti ją respublikai naudingesne linkme. Ji pasinaudojo lenkų perkėlimo į Lenkiją akcija ir tokiu būdu pabandė likviduoti „lenkų problemą“ Rytų ir Pietryčių Lietuvoje.

Dėl migracijos procesų susidarė palankios sąlygos Rytų ir Pietryčių Lietuvos lituanizacijai. Tačiau dėl respublikos ekonominės padėties (grėsmės netekti darbo jėgos), vietinės valdžios interesų šia padėti buvo pasinaudota tik iš dalies. Vilniaus mieste radikaliai pakitus etninei gyventojų sudėčiai ir dėl bendrų raidos tendencijų (sostinės statuso, industrializacijos ir pan.) lituanizacijos procesas buvo ryškesnis, o greta buvusiose apskrityse vyko spartesnė rusifikacija.

Vertinant įvairių LSSR etninių grupių galimybes plėtoti kultūros ir švietimo darbą gimtąja kalba, galima teigti, kad mažiau suvaržymų patyrė lenkų bendruomenė. Ji turėjo didžiausias galimybes plėtoti švietimą gimtąja kalba, kultūrinį gyvenimą.

Dėl centrinės valdžios skirtingos strategijos lenkų klausimu jų padėtis Lietuvoje buvo išskirtinė visoje SSSR. Čia jiems buvo sudarytos galimybės palaikyti etninę tapatybę, kai kitose sovietinėse respublikose vykdyta prievartinė asimiliacija.

SOVIET ETHNIC POLICY IN 1944–1953: THE SITUATION OF THE POLISH POPULATION IN EAST AND SOUTHEAST LITHUANIA

Summary

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

The article, which is based on historiographical studies and archival materials, analyses the peculiarities of Soviet ethnic policy in East and Southeast Lithuania in 1944–1953, highlights the attitude that Lithuanian communists held towards the Polish and determines the reasons underlying the exceptional position of Lithuanian Poles as compared to the Polish minority in other Soviet republics.

The following stages in the policy towards the Polish pursued by the authorities of LSSR are distinguished: 1) the period from 1944 to 1947 marked by attempts to minimize the influence of the Poles; 2) the period between 1948 and 1950 characterized by radical anti-Polish activities; 3) the period from 1950 to 1953 marked by the liberalization of the attitude towards the Polish.

The following conclusions are presented at the end of the article:

In 1944–1953 national policy of the USSR was dominated by repressive measures which were supposed to suppress all possible manifestations of ethnic tension. The said policy was also pursued

in Lithuania striving for the elimination of certain ethnic groups with the help of migration processes. Key objectives of the repatriation of the Polish from Lithuania to Poland included minimization of the influence of the Polish in Lithuania and acceleration of the Sovietisation processes in East and Southeast Lithuania.

A number of Russian speaking officials were assigned to the top-ranking administrative positions in the region thus assuring a stricter control of the republic and suppression of interethnic tension between Lithuanians and Poles in East and Southeast Lithuania. This resulted in the acceleration of the region's Sovietisation and russification.

Soviet Lithuanian administration implemented the national policy pursued by the USSR, however, when the situation allowed tried to adjust it in a more favourable for the republic way. It turned the repatriation campaign to advantage and attempted to eliminate the 'Polish issue' in East and Southeast Lithuania.

Migration processes resulted in favourable circumstances for the Lithuanization of the region. However, due to the economic situation in the republic (threat of labour force shortage) and interests of the local authorities the situation was not fully availed. Owing to the radical changes in the ethnic composition of the citizens of Vilnius and general tendencies in the development of the city (status of the capital, industrialization, etc.) the process of Lithuanization in Vilnius was more tangible whereas the neighbouring districts saw the acceleration of russification.

Assessment of the possibilities of various ethnic groups inhabiting LSSR to organize cultural-educational activities in their native language suggests that the Polish community was subjected to fewest restrictions and was granted the best possibilities to develop culture and education in the Polish language.

Due to the variations in the strategy of the central leadership towards the Polish, their situation in Lithuania was exceptional as compared to the rest of the USSR. In Lithuania they had the possibility to sustain ethnic identity whereas in other Soviet republics the Polish underwent compulsory assimilation.

Gauta 2012 kovo mėn.

Vitalija Stravinskienė. Humanitarinių mokslų daktarė, Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotoja. Mokslinių tyrimų kryptis – etninės Lietuvos lenkų bendruomenės problematika 1944–1990 m.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius 01108

El. paštas: stravinskiene@istorija.lt